

In bruikleen

Over verantwoord verpachten van kerkelijke grond

Onlangs verscheen de film *Onder het maaiveld*. Deze opvolger van *De nieuwe wildernis* (2013) geeft een fascinerend beeld van de verwevenheid van wat zich onder de grond afspeelt en wat boven de grond komt. Wormen, springstaartjes, schimmels, bacteriën zorgen voor een voedselrijke bodem, die op haar beurt gezond voedsel voortbrengt. De film maakt pijnlijk duidelijk hoezeer de grond te lijden heeft onder wat mensen haar aandoen. Intensieve bemesting, gif en het toepassen van monocultuur hebben funeste gevolgen voor het leven in de grond, maar ook voor insecten boven de grond, voor vogels en andere dieren en uiteindelijk ook voor de mens. Het kan anders, dat laat de film zien. Het moet anders, dat maakt de natuur ons duidelijk. En de tijd is kort.

Dit artikel gaat over de grond die kerken bezitten en die door diaconieën en kerkrentmeesters verpacht wordt aan agrariërs. Het is geschreven vanuit een diaconaal perspectief. De grond van kerken heeft immers ook een morele en een theologische dimensie. De vraag van dit artikel is hoe kerken vanuit een diaconaal perspectief op een theologisch verantwoorde manier kunnen omgaan met de grond die zij verpachten.

Horizon

De vraag naar verantwoord gebruik van de diaconale grond maakte tot op heden geen deel uit van diaconaal onderzoek. Dat pachtinkomsten een wezenlijke pijler vormen onder het diaconale werk in Nederland was bekend. Diaconieën ondersteunen met deze inkomsten de diaconale praktijk jaarlijks met miljoenen

euro's. Toen echter bij mij, als laatkomer, de urgentie van de klimaatverandering goed door-drong, kwam ook de grond zelf in beeld. De klimaatverandering stelt ons voor vragen van een geweldige omvang.

Het laatste rapport van het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) laat er geen twijfel over bestaan: de klimaatdoelen uit het Parijsakkoord om de opwarming van de aarde te beperken tot 1,5 graden Celsius ligt buiten bereik (IPCC 2022). Alleen als overheden, bedrijven en burgers alles op alles zetten valt een opwarming nog te beperken tot 2 graden Celsius, wat al dramatisch zal uitpakken voor al wat leeft.

Het IPCC-rapport laat zien dat klimaatverandering nu al leidt tot ingrijpende en deels onomkeerbare gevolgen voor mensen, dieren en planten. Natuurrampen komen steeds vaker

THEMA

voor en zijn heftiger als gevolg van extreme weersomstandigheden. Naar schatting leven 3,3 tot 3,6 miljard mensen in een context die zeer kwetsbaar is voor klimaatverandering. Miljoenen mensen lopen het risico om binnen afzienbare tijd getroffen te worden door acute onzekerheid rond voedsel, water en huisvesting.

Ook de landbouwsector wordt geconfronteerd met de gevolgen van klimaatverandering. Extremere weersomstandigheden leiden tot droogte of juist tot wateroverlast. Hagel en zware wind beschadigen de oogst, kassen en stallen. Grootvee, kleinvee en pluimvee lijden steeds vaker onder hittestress. Tegelijk zucht de landbouw onder de maatregelen die nodig zijn om de uitstoot van CO₂ en stikstof te verminderen, om klimaatverandering tegen te gaan en natuurherstel te bevorderen. Veel boeren zien zich gedwongen om hun bedrijfsvoering aan te passen of om hun bedrijf op te doen. Het leidt tot protest en verontwaardiging en tot hoogoplopende politieke spanningen. En dit is nog maar het begin: de implementatie van Europese richtlijnen over waterkwaliteit zullen de komende jaren nog veel meer van agrariërs en andere grondbeheerders vragen.

Het klimaatvraagstuk heeft er inmiddels toe geleid dat *climate change* en *climate justice* hoog op de internationale agenda van diaconale organisaties en diaconaal onderzoek staan (Beros e.a. 2022). Hoe staat het met de aandacht voor duurzaamheid in het Nederlandse diaconaat?

Duurzaamheid in diaconaat

Kenmerkend voor de stand van zaken in ons land is de klassiek geworden definitie:

'Diaconaat is het handelen vanuit kerken en andere door het evangelie geïnspireerde groepen en bewegingen dat gericht is op het voorkómen, opheffen, verminderen dan wel mee uithouden van met name sociaal-maatschappelijke nood van individuen en van groepen mensen, en op het scheppen van rechtvaardige verhoudingen.'

(Stoppels 2004, 13)

De auteurs van deze definitie zijn zich ervan bewust dat deze geen ruimte biedt voor de zorg voor de schepping:

'Aan diaconaat met betrekking tot de schepping [...] hebben we in dit boek geen aandacht geschonken. [...] In evaluatieve zin dient te worden opgemerkt dat dit een zaak is die meer en bredere belangstelling verdient in een volgende uitgave. Tegelijk moet gezegd worden dat hierover verschillend wordt gedacht. Scheppings-diaconaat als zodanig is nog omstreden, omdat sommigen diaconaat willen beperken tot mensen.'

(Well en Stoppels 2004, 397-98)

In *Diaconaal doen doordacht*, het derde Handboek Diaconaat, verschijnt de beloofde bijdrage, in de vorm van een hoofdstuk over duurzaamheid en diaconaat van Christaan Hogenhuis (2018). Hij sluit aan bij de stelling van paus Franciscus in *Laudato Si'* (2016) dat het in het geloof niet alleen gaat om de God-menselijke betrekking, maar 'dat mensen geroepen zijn om hoeders te zijn van Gods handwerk, en dat dit essentieel is voor een deugdzzaam leven, en geen optioneel of secundair aspect van de christelijke ervaring' (187). Hogenhuis merkt daarbij op dat dit om de een of andere reden in Nederland in de kerken niet doorklinkt.

'In preken wordt er nauwelijks iets mee gedaan, is de indruk. In theologische opleidingen en onderzoek komt het zo goed als niet aan de orde. Ook in de wereld van de diaconiewetenschap speelt het tot nu toe een marginale rol.'

(Hogehuis 2018, 188)

Trees van Montfoort is in haar baanbrekende boek *Groene theologie* (2019) iets positiever gestemd over de aandacht voor duurzaamheid in de diaconale praktijk:

'Diaconie gaat steeds vaker niet alleen over sociale maar ook over ecologische thema's.' Maar ze vervolgt: 'Al gebeurt er dan in kerken veel goeds op het gebied van duurzaamheid, het blijft vaak beperkt tot diaconaat en kerkbeheer. Het zijn vooral de doeners die het beeld bepalen, de door-denking blijft achter.'

(Van Montfoort 2019, 13)

> Kerken zijn zich in toenemende mate bewust van hun verantwoordelijkheid voor verduurzaming, maar relatief weinig actief bezig met groene activiteiten.

Dit vermoeden wordt bevestigd in onderzoek van Kaski en de Christelijke Hogeschool Ede (Hense, Bernts, en Kregting 2019; Ziel 2021). Kerken zijn zich in toenemende mate bewust van hun verantwoordelijkheid voor verduurzaming van de natuurlijke leefomgeving, maar 'relatief weinig kerken zijn actief bezig met groene activiteiten' (Ziel 2021, 28). Het beeld dat uit literatuur naar voren komt, is dat het bewustzijn van het belang van duurzaamheid in kerken toeneemt, maar dat de praktijk achterblijft en dat die praktijk is uitbesteed aan de diaconie en het kerkbeheer, het domein van de 'doeners'.

Een diaconaal perspectief

Waarom zou aandacht voor duurzaamheid deel uit moeten maken van het diaconaat? Is dat vooral vanwege het praktische karakter? We raken hier aan een hardnekkige misvatting die het diaconaat versmalt tot de praktische poot van de kerk (vgl. Tromp en Meijers 2020). Handelen ten gunste van mensen in nood is geen uitvloeisel van het geloof, als zou het geloof vooral een zaak van de ziel zijn. Het dienen van elkaar is de belichaming van het geloof. Diaconaat is een integraal en onmisbaar deel van geloofwaardig kerk-zijn (Nordstokke 2019).

> In klassieke zin wordt het diaconaat opgevat als barmhartigheid en gerechtigheid dóór mensen vóór mensen in nood, gericht op het herstel van rechtvaardige verhoudingen.

Een tweedeling tussen geestelijke en materiële aspecten van geloven zou kunnen verklaren waarom de aandacht voor duurzaam omgaan met niet-menselijke schepselen in kerken zo langzaam op gang komt.

Hoe kan de aandacht voor duurzaamheid, en in dit geval speciaal de zorg voor de grond, vanuit een diaconaal perspectief onderbouwd worden?

De antropocentrische en sociale focus van het diaconaat werkt belemmerend. In klassieke zin wordt het diaconaat opgevat als barmhartigheid en gerechtigheid dóór mensen vóór mensen in nood, gericht op het herstel van rechtvaardige verhoudingen. De bevrijdingstheoloog Leonardo Boff (1997) pleit er al decennia lang voor om het begrip 'arme' te verbreden naar de aarde zelf als de 'Grote Arme'. De natuur wordt uitgebuit vanuit precies

dezelfde logica die de onderdrukten en de verarmde klassen uitbuit.

Boff (2016) ziet in paus Franciscus een bondgenoot, die in de encycliek *Laudato Si'* (2016, 53) schrijft:

'Nooit hebben we Moeder Aarde zo mishandeld en verwond als in de voorbije twee eeuwen.'

Door de aarde als arme te beschouwen kunnen de diaconale grondwoorden 'barmhartigheid' en 'gerechtigheid' leidend blijven. De zwakte van deze visie is dat die gevangen blijft binnen een antropocentrisch subject-object schema: de mens heeft de aarde mishandeld, het is nu aan de mens om de aarde te redden.

Een manier om deze subject-object dynamiek te overstijgen is om barmhartigheid en gerechtigheid te verstaan tegen de visionaire horizon van het 'in vrede samenleven van mensen met verschillende achtergronden' (Tromp 2020). Het draait in het diaconaat vaak om helpen, het gaat in het diaconaat ten diepste om 'in vrede samenleven'. Hulp is 'slechts' een zo kort mogelijk durende interventie op weg naar verzoening en inclusief samenleven.

Achter deze opvatting schuilt een mensvisie die recht wil doen aan de onderlinge afhankelijkheid van mensen, niet als nadeel maar als de wijze waarop menselijk samenleven mogelijk wordt, vergelijk het paulinische beeld van het lichaam van Christus (1 Korintiërs 12). Deze wederzijdse afhankelijkheid zou verbreed kunnen worden naar de verwevenheid van al het leven op aarde. De wijze waarop mensen met de levende en niet levende medeschepselen omgaan brengt schade toe aan dieren, planten en aan de grond. Die schade raakt ook de men-

sen, de meest kwetsbaren het allermeest. Op deze wijze kan 'in vrede samenleven' worden opgevat als 'samenleven met alle levende en niet levende niet-menselijke schepselen', als medebewoners van 'ons gemeenschappelijk huis' (*Laudato Si'*). Het doet een appèl op mensen om hun eigen plek in te nemen te midden van de andere schepselen, niet als heersers maar als medeschepselen.

In deze lijn kan ook aangesloten worden bij de centrale plaats van voedsel in het diaconaat. Het (eerlijk) delen van voedsel en de gezamenlijke maaltijd worden in de diaconaatwetenschap beschouwd als het (liturgisch) hart van de diaconale praktijk (Meijers 2019; Rouwhorst 2019). Het hart van de gemeenschap wordt zichtbaar als de vruchten van de aarde worden ontvangen, gezegend, gebroken, gedeeld en samen genoten. De maaltijd belichaamt de gemeenschap van vrede en kan verbonden worden aan de eerbied voor de grond, voor planten en dieren en voor agrariërs en alle anderen die voor voedsel zorgen. Deze diaconale notie van gemeenschap biedt de gemeenschap, die de grond bezit, ook perspectief om de opbrengsten van de grond zelf af te nemen.

Cruciaal voor een vruchtbaar diaconaal perspectief op 'de grond' lijkt ons de erkenning en waardering van de verwevenheid van mensen met dieren, planten, micro-organismen, water en grond. Het eerbiedigen, ontvangen en vieren van deze verwevenheid door mensen (het blijft antropocentrisch) is de basis voor een verantwoord eco-diaconaat (Beros e.a. 2022), dat zich niet alleen richt op het lenigen van nood, als gevolg van de uitbuiting van de aarde, maar ook op het voorkomen van lijden door een nieuwe verhouding te vinden tot het niet-menselijke geschapene.

De grond

Bijna veertig procent van het landoppervlak van de aarde wordt gebruikt voor agrarische doeleinden (twee derde voor grasland, een derde voor akkerbouw, waarvan een derde deel voor het verbouwen van voedsel voor vee. Een kwart van de landbouwgronden wereldwijd is inmiddels uitgeput. Veel landbouwgronden lijden onder verschraling, verdroging, verzuring

> Cruciaal voor een vruchtbaar diaconaal perspectief op 'de grond' lijkt ons de erkenning en waardering van verwevenheid van mensen met dieren, planten, micro-organismen, water en grond.

of vervuiling (*World Food and Agriculture. Statistical Yearbook 2021*). In Nederland is ruim de helft van de grond in gebruik voor agrarische doeleinden (2,2 miljoen hectare).

Volgens ecologen en landbouwwetenschappers kan een zorgvuldige omgang met de grond een bijdrage leveren aan het beperkt houden van de opwarming van de aarde en aan het bevorderen van biodiversiteit (University of Minnesota 2018). Door meer CO₂ in de bodem vast te houden kan de opwarming van de aarde beperkt worden. De belangrijkste winst is echter te halen uit het reduceren van vleesconsumptie, waardoor minder landbouwgrond nodig is voor veevoer. Daarmee kan ook de kap van bossen beperkt worden, wat op zichzelf al een forse reductie van de CO₂-uitstoot impliceert. Niet-kerende grondbewerking (minder vaak en minder diep ploegen) levert eveneens een bijdrage aan bodemverbetering en CO₂-opslag in de grond. Dat geldt ook voor het

begroeid laten van akkers in de winter met zogenaamde rustgewassen. Dat helpt om CO₂ vast te houden in de bodem waardoor minder mest nodig is. Om biodiversiteit te bevorderen kunnen agrariërs het land minder vaak maaien, bomen en struiken planten, minder monocultuur toepassen, kruiden inzaaien of met strokenteelt werken. Schimmels en andere micro-organismen, insecten en vogels varen hier wel bij. Uiteindelijk werkt dit ook positief uit op de kwaliteit en de smaak van de producten.

Al deze maatregelen lossen de klimaatproblemen niet op – de grootste winst is immers te halen uit het verminderen van het verbranden van fossiele brandstoffen (Calverley en Anderson 2022) – maar ze zijn wel onmisbare bouwstenen van een integrale aanpak. Verantwoord omgaan met de grond is essentieel om de aarde voor de toekomst enigszins leefbaar te houden voor de inmiddels acht miljard mensenkinderen en hun ontelbare medeschepselen.

Kerken en grond

Precieze gegevens over de omvang van kerkelijk grondbezit in Nederland zijn niet voorhanden. Volgens een niet-gepubliceerde inventarisatie op basis van onderzoek bij het kadaster is naar schatting tussen de 28.000 en 35.000 hectare in het bezit van protestantse kerken (ca. 1,3 procent van de landbouwgrond in Nederland). Hoeveel grond de Rooms-Katholieke Kerk en religieuze ordes en congregaties in Nederland bezitten, is niet bekend. Na de Reformatie confisqueerden stadsbesturen en statelijke overheden een groot deel van de landerijen van de Rooms-Katholieke Kerk en van kloosterordes. Later verkochten zij een deel daarvan aan particulieren en ook aan kerken.

Protestantse kerken en diaconieën hebben hun grond dus ook verkregen uit schenkingen en middels aankoop. Hoe dat precies in zijn werk is gegaan, onttrekt zich grotendeels aan de waarneming en verschilt per regio (zie bijvoorbeeld voor de geschiedenis van het grondbezit in Friesland: Faber 1972).

Een deel van het kerkelijk grondbezit wordt beheerd door kerkrentmeesters, een ander deel door diaconieën. Beide colleges worden daarin vaak ondersteund door rentmeesters, daartoe beëdigde functionarissen die namens de eigenaar de grond beheren. Het grootste deel van de kerkelijk grond wordt verpacht aan agrariërs.

Kerkrentmeesters gebruiken de pachtopbrengsten voor de intern-kerkelijke doelen, bijvoorbeeld voor het onderhoud van kerkgebouwen en begraafplaatsen of voor traktementen. Diaconieën besteden hun pachtopbrengsten aan diaconale doelen, zoals onderlinge zorg, stille hulp, regionale stichtingen voor noodhulp, straat- en buurtpastoraat, inloophuizen, landelijk werkende organisaties, internationale organisaties en noodhulp. De kas van de kerkrentmeester en die van de diaconie zijn – zoals het hoort – strikt van elkaar gescheiden.

Tijdens onze eerste verkenning bleek dat diaconieën en kerkrentmeesters niet gewend zijn om gegevens over hun grondbezit publiek bekend te maken; de pachtpraktijk is gebaat bij rust en vertrouwen. Vertrouwelijkheid past daarbij.

Pacht en duurzaam beheer

Hoewel het aandeel van de kerkelijke grond in het totaal van de landbouwgrond relatief gering is, is het vanuit een diaconaal perspectief en in het licht van de ecologische en klimaatcrisis legitiem én urgent om te vragen hoe zij voor hun grond zorgen.

Uit onze eerste verkenning blijkt dat de meeste kerkelijke grondeigenaren duurzaam grondbeheer een warm hart toedragen, maar ook dat zij niet voorop lopen om dit binnen hun eigen pachtovereenkomsten te stimuleren. Onderzoekers van Kaski en de Christelijke Hogeschool Ede stelden eerder al vast dat sommige kerken mogelijkheden zien voor duurzaam verpachten van hun grondbezit, maar dat ze te maken hebben met pachters die niet willen omschakelen naar een duurzame vorm van landbouw (Ziel 2021). Uit onderzoek van studenten van de PThU blijkt dat kerkrentmeesters ook beducht zijn om stelling te nemen in het gepolariseerde debat tussen overheid en boeren (Noordzij e.a. 2022, 13).

Daarnaast zijn er praktische bezwaren. Het huidige pachtstelsel biedt verpachters momenteel namelijk weinig mogelijkheden om met pachters afspraken te maken over duurzaam bodembeheer (Pleijte e.a. 2020). Er zijn drie vormen van pacht: reguliere pacht, geliberaliseerde pacht en erfpacht.

- In overeenkomsten van *reguliere pacht* (voor minstens zes jaar maar doorgaans veel langer) mogen geen voorwaarden voor duurzaam bodembeheer worden opgenomen. Wel kunnen met pachters op vrijwillige basis afspraken gemaakt worden om tegen een verlaging van pachtprijs aangepast beheer toe te passen.
- Bij *geliberaliseerde pacht* (voor pachttermijnen tot maximaal zes jaar) mogen wel voorwaarden worden toegepast, zij het in beperkte mate. Het gaat dan om het gebruik van organische of ruige mest (in plaats van kunst- of drijfmest), het verlagen van de wiellast van landbouwmachines, toepassen van rustgewassen, van biologische gewasbescherming of van ecologisch randbeheer.

- Bij *erfpacht* mogen, net als bij de geliberaliseerde pacht, ook afspraken gemaakt worden over het beheer en gebruik van de grond, maar ook hier zijn de mogelijkheden beperkt. Pachters kunnen wel afspraken maken over aanvullende beloningen voor duurzaam beheer: hoe beter agrariërs presteren op het gebied van stikstofuitstoot, natuurlijke gewasbescherming of dierenwelzijn, des te hoger de beloning.

Momenteel is nieuwe pachtwetgeving in voorbereiding die, naar het zich laat aanzien, meer ruimte zal bieden om criteria op te nemen voor het bevorderen van de bodemkwaliteit.

> *Bepleit kan worden dat diaconieën en kerkrentmeesters juist het voortouw nemen rond duurzaam beheer en de door hen verpachte gronden.*

Intussen hebben de Europese en nationale overheden niet stilgezeten. In januari van dit jaar is het nieuwe Gemeenschappelijke Landbouwbeleid (GLB) ingegaan (<https://www.rvo.nl/onderwerpen/glb-2023>). Om aanspraak te maken op de subsidies binnen het GLB, moeten agrariërs voldoen aan zogenaamde vergroeiingseisen. Deze zijn nu niet meer facultatief. Aanvullend op deze subsidies kunnen boeren gebruikmaken van de eco-regeling: hoe meer een boer investeert in eco-activiteiten (natte teelt, zaaien van kruiden, niet-kerende grondbewerking, werken met rustgewassen, strokenteelt, laat maaien, vroeg oogsten, aanplant van bomen en struiken), des te meer subsidie ze ontvangen. Naar verwachting zal het aantal gesubsidieerde eco-activiteiten de komende jaren verder toenemen.

Dit suggereert op het eerste gezicht dat diaconieën en kerkrentmeesters op hun lauweren kunnen blijven rusten. De (subsidie)regels van de overheid zullen het beheer van de grond immers vanzelf ten goede keren. Op basis van het geschetste diaconale perspectief en gezien de urgentie kan evenzeer bepleit worden dat diaconieën en kerkrentmeesters juist het voortouw zullen nemen door te werken aan (gemeenschappelijk) beleid rond duurzaam beheer van de door hen verpachte gronden. Dat vraagt om grondige theologische bezinning, waar ook 'hun' predikanten een rol in zou kunnen hebben.

Voorloper

Er zijn ons geen gegevens bekend over de mate waarin diaconieën en kerkrentmeesters afspraken maken met pachters over een duurzaam gebruik van de grond. De indruk is dat dit tot nog toe beperkt is. Er zijn echter wel kerken die buiten de pachtovereenkomsten om natuurvriendelijk grondgebruik stimuleren.

Een mooi voorbeeld levert de Hervormde Gemeente van Reduzum-Idaerd. Zij gebruiken een deel van de pachtopbrengsten om boeren in de omgeving te ondersteunen om natuur- en landschapsbeheer toe te passen, dat niet onder de reguliere subsidieregelingen viel, zoals botanisch beheer, randbeheer of investeringen in waterkwaliteit. Vanaf 2023 stellen ze een subsidie voor zes jaar beschikbaar voor botanisch beheer van gehele percelen. Zo leveren zij in hun directe omgeving een bijdrage aan de kwaliteit van grond en water, mét opbrengsten uit pacht, zónder criteria in pachtovereenkomsten op te nemen.

[\(https://www.reduzum.com/2019/03/15/kerk-reduzum-helpt-met-agrarisch-natuurbeheer/\)](https://www.reduzum.com/2019/03/15/kerk-reduzum-helpt-met-agrarisch-natuurbeheer/)

THEMA

En waarom zouden kerken zelf niet voorloper kunnen worden? Bijvoorbeeld op vergelijkbare wijze als de Herenboeren: coöperaties waar burgers gedeeld eigenaar zijn van een boerderij – als consumenten produceren zij dus samen het voedsel voor eigen consumptie (www.herenboeren.nl). De infrastructuur voor zo'n coöperatie ligt er al: gemeenteleden en andere belangstellenden kunnen mede-eigenaar worden van de kerkelijke grond (wat zij in zekere zin al zijn), tijdens een oogstfeest kunnen ze van opbrengsten samen genieten (die tafel staat er al en het oogstfeest is er ook), en wat er over is kan gedeeld worden met mensen die dat nodig hebben (contact met voedselbanken is er al).

Conclusie

Een diaconaal perspectief dat het uitgangspunt neemt in de verwevenheid en onderlinge afhankelijkheid van alle schepselen, biedt ruimte om de grond die kerken in bruikleen hebben van de Schepper op een duurzame manier te verpachten.

Maar tussen droom en daad staan wetten in de weg en praktische bezwaren. Aan de wetten wordt gewerkt, de praktische bezwaren zullen nader verkend moeten worden, mét de diaconieën, mét kerkrentmeesters, mét pachtende boeren en mét gemeenteleden.

Diverse diaconieën hebben reeds aangegeven met deze uitdaging aan de slag te willen. Daar hopen we de komende tijd in het project Grond een begin mee te maken. <

TIPS BIJ HET THEMA

Websites

- <https://toolkit.groenekerken.nl/toolkit/inspiratie-vanuit-bijbel-en-traditie/verdiep-je-in-groene-theologie/>

- <https://www.arocha.nl/nl/kerken-en-schepping/materialen/>

Literatuur

- Beros, Daniel Carlos, Dietrich Werner, Eale Bosela, Lesmore Ezechieel, Kambale Jean-Bosco Kahongya Bwiruka, Ruomin Liu, Grace Moon, en Marisa Strizzi (red.) (2022). *International Handbook on Creation Care and Eco-Diakonia: Concepts and Perspectives from the Churches of the Global South*. Regnum Handbooks. Oxford: Regnum Books.
- Boff, Leonardo (1997). *Cry of the earth, cry of the poor*. Maryknoll, NY: Orbis.
- Boff, Leonardo (2016). The Magna Carta of integral ecology: Cry of the Earth, Cry of the poor. <https://earthcharter.org/article-by-leonardo-boff-on-the-popes-encyclical>.
- Calverley, D., en K. Anderson (2022). Phaseout pathways for fossil fuel production within paris-compliant carbon budgets. Manchester: University of Manchester. https://www.research.manchester.ac.uk/portal/files/213256008/Tyndall_Production_Phaseout_Report_final_text_3_.pdf.
- Faber, J. (1972). *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800*. Wageningen: Landbouwhogeschool Wageningen.
- Hense, Elisabeth, Ton Bernts, en Joris Kregting (2019). *Groene activiteiten in parochies*. Nijmegen: Kaski.
- Hogenhuis, Christiaan (2018). Diaconaat en duurzaamheid. In: Hub Crijns e.a., *Diaconaal doen doordacht. Handboek Diaconiewetenschap, 174-91*. Utrecht: Kok.
- IPCC (2022). 'Climate Change 2022. Impacts, Adaptation and Vulnerability, the Working Group II contribution.' IPCC.

• <https://www.lto.nl/>

<https://lternatuur.sites.uu.nl/>

Deze website biedt een mooi overzicht van beschikbare 'klimaatliteratuur'.

Documentaires

• <https://www.vpro.nl/programmas/tegenlicht/lees/artikelen/2021/Brunia-artikel-video.html>

• <https://www.youtube.com/watch?v=F-SWL-gYMOGU>

https://report.ipcc.ch/ar6wg3/pdf/IPCC_AR6_WGIII_Final-Draft_FullReport.pdf

- Meijers, Erica (2019). Come and Eat: Table Fellowship as a Fundamental Form of Diaconia. *Diaconia* 10 (1): 85-111.
- Montfoort, Trees van (2019). *Groene theologie*. Middelburg: Skandalon.
- Noordzij, Aart, Arte Havenaar, Daan Damsteeg, Pieter Hazenoot, en Tamar Karman (2022).
- *Kerkelijk landbeheer in tijden van stikstofbeleid en boerenprotest*. Onderzoeksrapport voor het vak Theologische interpretatie van praktijken in kerk en samenleving. Amsterdam / Groningen: PTHU.
- Nordstokke, Kjell (2019). Diaconia as mark of the church. In: Stephanie Dietrich, Knud Jørgensen, Kari Karsrud Korslien, en Kjell Nordstokke, *The Diaconal Church*, 27-40. Oxford: Regnum Books International.
- Paus Franciscus (2016). *Laudato Si'. Geprezen zijt Gij. Over de zorg voor ons gemeenschappelijk huis*. Wereldkerkdocumenten 35. Brussel: Licap / Halewijn.
- Pleijte, Marcel, Roel During, Huib Silvis, en Herman Docters van Leeuwen (2020). *Goed verwacht, beter beheerd*. Een onderzoek naar het borgen van kwaliteit van de Nederlandse landbouwbodems in pachtafspraken, in opdracht van het Rijksvastgoedbedrijf. Wageningen: Wageningen University & Research.
- Rouwhorst, Gerard (2019). De intrinsieke band tussen liturgie en diaconaat. In: Gerard Rouwhorst en Louis van Tongeren, *Vieren en delen. De verhouding tussen liturgie en diaconie*, 27-46. Abdijs van Berne: Berne Media.

- Stoppels, Sake (2004). In het begin was er diaconia. In: Hub Crijns e.a., *Barmhartigheid en gerechtigheid. Handboek diaconiewetenschap*, 11-18. Kampen: Kok.
- Tromp, Thijs (2020). *Kerk in de marge. Het diaconaat als inclusieve praktijk*. Rede geschreven ter gelegenheid van de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar Diaconaat aan de Protestantse Theologische Universiteit, vestiging Amsterdam. Amsterdam: Protestantse Theologische Universiteit. https://www.stichtingrotterdam.nl/user/file/oratie_tromp_geannoteerd.pdf.
- Tromp, Thijs, en Erica Meijers (2020). Diaconaat als dienst aan de hoop. Theologische perspectieven op diaconale praktijken. *Handelingen. Tijdschrift voor praktische theologie en religiewetenschap*, 47 (2): 3-7.
- University of Minnesota (2018). *Managing soil health for sustainable agriculture Volume 1*. Onder redactie van Soil Scientist Emeritus USDA-ARS, USA en Don Reicosky. Vol. 1. Burleigh Dodds Series in Agricultural Science. Burleigh Dodds Science Publishing. <https://doi.org/10.19103/AS.2017.0033.1>.
- Well, Herman van, en Sake Stoppels (2004). De definitie opnieuw beschouwd. In: Hub Crijns e.a., *Barmhartigheid en gerechtigheid. Handboek diaconiewetenschap*, 11-18. Kampen: Kok.
- *World Food and Agriculture. Statistical Yearbook 2021*. Rome: Food & Agricultural Organisation (FAO).
- Ziel, Tjirk van der (2021). *Groene activiteiten. Een impuls voor kerken en samenleving*. Ede: Christelijke Hogeschool Ede.

